

УДК 340.12

*Колич О. І., к. ю. н., доцент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології,
Національний університет “Львівська політехніка”.
ORCID ID: 0000-0002-6772-4877; Researcher ID V-9745-2017*

ІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Анотація. У статті проаналізовано основні осередки, в яких формувалися філософсько-правові ідеї в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. а саме: братства, Острозька академія, Києво-Могилянська академія. Досліджено панівні філософсько-правові концепції. Зародження та розвиток філософсько-правових ідей кінця XVI — на початку XVII ст. відбувався у період Відродження, коли на зміну теоцентризму прийшов антропоцентризм — у центрі філософських, наукових, культурних та мистецьких ідей ставилася людина як найвища цінність. Антропологічна проблематика стала ключовою ідеєю у філософсько-правових концептах тогочасних мислителів. Висловлюючи ідеї рівності, свободи та справедливості, мислителі не лише розвивали зазначену проблематику, а й підходили до вирішення основних філософсько-правових питань. Українські філософи розвивали ідеї природного права, виділяли аксіологічні аспекти природно-правового мислення. Зверталися до проблем рівності, свободи та справедливості. У досліджуваній період формується національна ідея, установки на збереження національної ідентичності, що мало наслідком розробку концепції необхідності національної освіти.

Ключові слова: українська філософія права, природне право, антропологія права, рівність, свобода, справедливість, національна ідея, Острозька академія, Києво-Могилянська академія, братства.

*Kolych O. I., Candidate of Jurisprudence, associate professor
of the Department of Theory and Philosophy of Law Educational
and Research Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University.
ORCID ID: 0000-0002-6772-4877; Researcher ID V-9745-2017.*

INSTITUTIONAL FORMS OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL CONCEPTS IN UKRAINE AT THE END OF XVI — THE FIRST HALF OF XVII CENTURIES

Abstract: The article analyzes the main centres where philosophical and legal ideas in Ukraine were formed at the end of the XVI — the beginning of the XVII centuries: brotherhoods, Ostroh Academy, Kyiv Mohyla Academy. The dominant philosophical and legal concepts are investigated. The origin and development of the philosophical and legal ideas of the late XVI — early XVII

centuries occurred during the Renaissance, when the anthropocentrism came to replace theocentrism — a person as the highest value was one of the most important philosophical, scientific, cultural and artistic ideas. Anthropological issues became a key idea in the philosophical and legal concepts of contemporary thinkers. Expressing the ideas of equality, freedom and justice, Ukrainian philosophers not only developed anthropological issues, they tried to solve the main philosophical and legal issues as well. Ukrainian philosophers developed the ideas of natural law, emphasized on the axiological aspects of natural-legal thinking. They focused on the issues of equality, freedom and justice. During the research period a national idea, an approach of the preservation of national identity was formed, which resulted in the development of the concept of the national education necessity.

Key words: Ukrainian philosophy of law, natural law, anthropology of law, equality, freedom, justice, national idea, Ostroh Academy, Kyiv Mohyla Academy, brotherhoods.

JEL: K 10.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-03>

Постановка проблеми. Проблематика державотворення та правотворення є актуальною для кожного суспільства. Проте у кожній країні та для кожного народу ці процеси варіюються, не існує єдиної формули побудови держави та ефективної правової системи. На державність та право впливає весь спектр культурних, геофізичних, ментальних, соціальних, релігійних, історичних, економічних, ідеологічних та багатьох інших факторів, які необхідно враховувати, і упущення хоча б одного із них може призвести до суспільного колапсу. Саме тому всебічні дослідження усіх зазначених аспектів є необхідними для державотворчих процесів. Таким чином виникає необхідність дослідження філософсько-правової думки в Україні в історичній ретроспективі.

Постановка завдання. XVI-XVII ст. в українській історії — це епоха зміни ідеології Середньовіччя на ідеологію Відродження та Реформації, епоха боротьби за незалежність та самостійність. Дослідження філософсько-правових ідей у цей період набуває особливої актуальності у зв'язку із тим, що тогочасні концепції були складовими елементами тієї ідеології, яка підвела український народ до національно-визвольної боротьби та утворення власної держави із демократичними началами.

Аналіз останніх досліджень. Над дослідженням філософсько-правових ідей в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. працювали не лише правники. Окремі аспекти філософсько-правових концепцій знаходимо у працях істориків, філософів, політологів, літературознавців. Зокрема, науковою базою дослідження стали праці Г. Волинки, С. Гуменюка, В. Гусєва, В. Касьяна, І. Крип'якевича, С. Маслової, О. Матковської, В. Нічик, І. Огородника, Є. Подольської, А. Погорілого, Т. Пікашової, В. Чуйка, О. Старовойта, В. Стеценко, В. Федулової, І. Шевченко.

Виклад основного матеріалу. Значний культурно-освітній рух на українських землях у XVI–XVII ст. проявився у трьох основних формах: по-

перше, в заведенні друкарень і розвитку видавничої справи, по-друге, у створенні шкіл і, по-третє, в організації наукової та літературної роботи [6, с. 6–7].

Основними науковими осередками, представники яких створили найважливіші та найвідоміші філософсько-правові концепції в Україні в досліджуваний період, були братства, Острозька академія та Києво-Могилянська академія.

У цей період в Україні виникають і набувають дедалі більшого суспільного, ідейного та культурного значення своєрідні організації православного населення міст — братства [11].

Братчики дотримувалися поглядів, згідно з якими владики не мають права вносити ніяких змін у релігійне життя без згоди простих людей. Діячі братств розвивали філософські та філософсько-правові проблеми людини, соціального устрою тощо [14]. Найстарішим і найвпливовішим в Україні було Успенське братство у Львові, при якому 1585 р. було організовано школу [9]. Також особлива роль належить і Ставропігійському братству, яке тривалий час стояло в авангарді всього братського руху в Україні [7, с. 5].

Значну увагу братства приділяли розвитку освіти. Саме з ініціативи братств 1586 р. було засновано Львівську братську школу, яка діяла на принципах демократизму, соціальної рівності, поваги до вчителів, товарищкості. Ідеї національного визволення представники братств пов'язували з необхідністю освіченості, досягнення істинного знання, контакту людського мислення та буття. Діяльність братств була спрямована на забезпечення права на освіту. Зосередження на знаннях та освіті, а також протест проти гноблення вивели братчиків на новий рівень гуманістичної проблематики, у якій вбачалася необхідність у духовному розвитку людини, одержання нею знань та їх використання. Керуючись ідеями демократизму, соціальної рівності, гідності, розуміючи необхідність освіти для підростаючого покоління (у зазначений період велика кількість українців здобували вищу освіту у навчальних закладах Європи), значення світських наук для суспільного прогресу, братства стали світочем культурного та освітнього розвитку України, рушієм розвитку національної свідомості, а їхні ідеї були одним з вагомих поштовхів до національно-визвольної боротьби.

Діяльність Львівської братської школи пов'язана з іменами багатьох тогочасних мислителів та освітян. Варто згадати С. Зизанія та Л. Зизанія, Ю. Рогатинця, К. Транквіліона-Ставровецького, Й. Борецького, П. Беринду, І. Копинського, а також «Пересторогу» — твір полемічної літератури невідомого автора.

Одним з видатних борців проти унії був Стефан Зизаній [2, с. 291]. Для поглядів С. Зизанія характерним був радикалізм та демократичність позицій. Його філософія демократії, демократичні ідеї та принципи спрямовані на обґрунтування такої влади, яка турбується про народ. Демократична діяльність має здійснюватися в інтересах кожної людини та відображати національну ідею народу. С. Зизаній репрезентував найдемократичніші кола братського руху, що були налаштовані на найрішучішу боротьбу з гнобителями [5, с. 260]. Мислитель обґрунтовував ті природні права, захист

яких у зазначений період був найактуальнішим. Суспільство наближається до ідеалу тоді, коли воно загалом і всі його суб'єкти спрямовані на формування та втілення національної соціально справедливої цілі. Такою ціллю для українського народу наприкінці XVI — на початку XVII ст. була необхідність якщо не забезпечити, то бодай обґрунтувати та намагатися слідувати демократичним ідеям та природним правам.

Найяскравіше гуманістичні та реформаційні тенденції виявилися у творчості Лаврентія Зизанія [2, с. 296]. Мислитель обстоював ідею «самовладдя людини», за якою людина є творцем своєї долі. Антропологічна концепція Л. Зизанія була яскравим прикладом гуманістичної філософії. Людина ставиться в центр філософських надбудов, вона визнається найвищою цінністю, має право на незалежне від Церкви існування, людська воля та розум мають необмежені можливості, людина є творцем самої себе через причетність до Господа.

Осмислюючи суспільне життя, автор, як і його сучасники з третього стану, виявляє інтерес до проблеми рівності. Говорячи про рівність усіх людей перед Богом, він відзначає одночасно наявну в суспільстві нерівність багатих і бідних, проте не дає однозначної оцінки багатства: залежно від використання воно може бути і добром, і злом [8, с. 361].

Загалом, проблематика рівності людей була досить актуальною для епохи Відродження, оскільки періоди Античності та Середньовіччя характеризувалися значними обмеженнями прав: стать, майновий стан, релігія, соціальне походження та інші ознаки були основою для диференціації прав та були причиною відсутності формальної рівності.

Філософською основою поглядів Юрія Рогатинця було трактування людини як найвищої цінності, досконалого за своєю природою творіння [7, с. 40]. Концепція визнання людини найвищою цінністю одержала подальший розвиток, і в наш час визнається одним із принципів правової держави та закріплена в Конституції.

Філософська концепція К. Ставровецького сприяла виробленню нового гуманістичного світогляду, який визнає людину найвищою цінністю у світі, що було відображено в сучасних принципах права більшості демократичних держав. Творчість К. Ставровецького просякнута ідеями гуманізму, проте гуманізму християнського, а не ренесансного, тобто такого, в якому джерело гідності та особистої незалежності людини вбачали в Бозі. У центрі уваги мислителя є не видимий світ сам по собі, а власне людина. Відбувалося формування ідей про природні права людини.

Філософсько-правова концепція Й. Борецького зводилася до обстоювання незалежності України, забезпечення збереження національної, релігійно-правової, культурної та освітньої самобутності українського народу, розвитку національної освіти як передумови виховання майбутніх поколінь у дусі патріотизму, релігійності та відповідальності за свою батьківщину.

Помітну роль у розвитку української полемічної течії відіграв Ісає Копинський. У центрі уваги мислителя була проблема людини, піднесення в

ній морального, розумного і духовного начал [2, с. 294]. Мислитель обґрунтовував ідею необхідності самопізнання людиною, яке поступово доходить до пізнання Бога та поєднання з ним. Філософ підійшов до визначення онтологічних функцій права, суть яких полягає у визначенні персональних потреб людини. І саме в цих потребах проявляється правова потреба кожної людини. Суть онтології І. Копинського в тому, що функції права завжди активно дієві.

У працях полемістів-братчиків філософські проблеми буття людини перепліталися з філософсько-правовими концепціями суспільного та політичного устрою. Тут ми зустрічаємо розвиток ідей національного самовизначення, національної ідентичності, національної ідеї, патріотизму, а також обстоювання економічних прав українців, прагнення до розвитку освіти й освіченості народу, обґрунтування необхідності піднесення культури, активний розвиток ідеї рівності усіх людей, трактування питань власності та майнової нерівності. Отже, діяльність братств та їх сподвижників була просякнута прогресивними філософсько-правовими ідеями для тогочасного суспільства. Зазначені ідеї не втратили своєї актуальності і дотепер, як й ідеї демократії, що були характерні для діяльності братських шкіл.

В Острозькій академії розвивалися течії ренесансно-гуманістичного напрямку, які обслуговували потреби аристократичних кіл світської інтелігенції, і комплекс ідей, що являв собою український різновид реформаційної ідеології, завданням якого було обґрунтувати національні, релігійні та соціально-політичні інтереси нашого народу.

Комплекс реформаційних ідей розроблявся у двох напрямках. Представники першого напрямку розуміли небезпеку, обумовлену тим, що українська культура опинилася перед загрозою зіткнення з високорозвиненою західноєвропейською культурою, розпочато пошуки достойної відповіді латинському Заходу, що привело до висновків про необхідність переосмислити питання самобутнього розвитку української культури та релігії з урахуванням історії східної церкви та українського народу. На тлі релігійного протистояння та з урахуванням національних особливостей відбувається засвоєння та переосмислення певних ідей західноєвропейської Реформації. Адже релігійна свідомість, коли вона запліднює всі сили духу, неминуче і неодмінно породжує філософську творчість [10, с. 47]. Це дало стимул до оновлення української філософсько-правової думки та приведення її у відповідність з вимогами часу.

Представники другого напрямку були прихильниками повної ізоляваності української культури, обмежуючись лише візантійськими та давньоруськими традиціями.

Разом з реформаційними ідеями у межах двох течій існував і ренесансно-гуманістичний напрям. Поділ його течії є умовним, оскільки вони не існували окремо, а фактично поєднувалися та впливали одна на одну. Наслідком їх своєрідного поєднання у творчості вітчизняних книжників тієї

доби була поява нових самобутніх реформаційних та ренесансно-гуманістичних ідей [13, с. 311].

Морально-релігійний образ філософствування представників полемічної творчості Острозького культурно-освітнього центру був логічним продовженням розвитку християнського «христоцентричного» світогляду, що формувався під впливом беззаперечного авторитету книжних повчань та православного церковного передання книжниками Давньої Русі [3, с. 24].

Активними діячами острозького гуртка були такі видатні українські письменники та діячі, як Г. Смотрицький, М. Смотрицький, В. Суразький, Х. Філалет, І. Вишенський, Й. Княгиницький, К. Острозький, Д. Наливайко.

У світлі релігійних проблем, відстоювання автентичності та самобутності українського народу, його традицій, мови, релігії та культури, видатні мислителі того часу висловлювали філософсько-правові ідеї, пов'язані з антропологією права, онтологією права, гносеологією та аксіологією. Філософи, чії імена пов'язані з Острозьким культурним центром, здійснили чималий внесок у розвиток ментальних атрибутів вітчизняного права та у формування національного духу позитивного права.

XVII ст. — це доба українського культурного Відродження, українського бароко, яке розпочалося на національних засадах, але, беззаперечно, під впливом світових культурних процесів. На зміст, характер і спрямованість української суспільної думки, освіти й культури в цей час впливали ідеї гуманізму і Реформації. Ідеї цих європейських течій у синтезованому вигляді властиві і філософсько-теологічним поглядам професорів Києво-Могилянської академії [15, с. 123].

Суттєвою особливістю розвитку української академічної філософії (професійної філософії в Києво-Могилянській колегії-академії) першої половини XVII ст. та кінця XVII — першої половини XVIII ст. було те, що вона перебувала в постійному зв'язку із загальним розвитком європейської філософії (включно із середньовічними впливами на неї раціоналістичного східного, арабсько-мусульманського перипатетизму-аверроїзму), а тому у філософських творах і лекційних курсах професорів Києво-Могилянської колегії (академії) набули розвитку, оригінального звучання багато ідей із класичної філософської спадщини античного (середньовічного та ренесансно-реформаційного), і сучасного їм періоду Нового часу [12, с. 107].

Концептуальні засади світогляду в Україні розвиває чимало діячів Києво-Могилянської академії, зокрема І. Гізель, С. Яворський, З. Копистенський, К. Сакович, Ф. Прокопович, Л. Баранович, Г. Кониський та ін. Основним об'єктом досліджень цих мислителів була людина, яка уособлює ідеал, котрого можна досягнути в реальному житті. Отже, перед тогочасними філософами постала потреба по-новому тлумачити місце людини у Всесвіті.

Оскільки представники Києво-Могилянської академії сповідували православ'я, то, відповідно до своєї релігійно-богословської орієнтації, свої праці та філософські лекційні курси вони спрямовували на боротьбу проти релігійних учень католицизму та протестантизму. Створювали свої

філософсько-теологічні вчення, насамперед для теоретичного обґрунтування православ'я — філософської апологетики догматів православного віровчення та положень православного богослов'я [1, с. 81]. Варто зауважити, що в цей час йшлося про саме виживання українського народу і збереження його національної ідентичності [5, с. 5].

Еволюція цих філософських засад українського православного богослов'я засвідчує помітну специфіку філософського обґрунтування його основних положень та самобутність філософської інтерпретації традиційної теологічної проблематики у вітчизняній академічній, а згодом і просвітницькій філософії. Зокрема, як відзначається в сучасних дослідженнях, відмінною особливістю цього періоду її розвитку є те, що всі теологічні проблеми вирішує вона не за допомогою формально-логічних міркувань, їх аналізують з позицій розуму, а її теологічні системи дедалі більше наповнювались раціоналістичним змістом [12, с. 108].

Вітчизняні мислителі кінця XVI — початку XVII ст. були знайомі з європейською та світовою філософією, і це істотно вплинуло на становлення їх поглядів та ідей, на способи формування ними філософської проблематики. У зазначений період поширюється схоластичний раціоналізм, який спирався на християнізовану спадщину Аристотеля. Києво-Могилянська академія була одним з провідних центрів філософської думки в Україні, а викладачі академії заклали початки розвитку професійної української філософії. Українські мислителі, професори Києво-Могилянської академії, а також діячі, чиє ім'я пов'язано з Києво-Могилянською академією, використовували філософські здобутки аристотелизму, західноєвропейської схоластики та неосхоластики з метою захисту православного богослов'я та філософської теології.

У рамках богослов'я, схоластики та філософії порушувалися також і філософсько-правові проблеми місця — щодо місця людини в державі, організації державної влади, свободної волі мати свою церкву. Професори Києво-Могилянської колегії (академії), як і їх католицькі та протестантські колеги з навчальних закладів Західної Європи, віддаючи данину схоластичному аристотелизму, постійно брали до уваги розвиток філософської думки в межах секуляризованої (світської, неконфесійної) філософії доби Відродження, Реформації та Нового часу [4, с. 226]. Тож на філософську думку представників Києво-Могилянської академії впливали також ренесансно-реформаційні та філософські ідеї Раціоналізму, які були пов'язані з розвитком природознавства в епоху Ренесансу.

Отже, українська академічна філософія кінця XVI — початку XVII ст. поєднувала в собі дві взаємопов'язані течії — релігійну філософію, або філософську теологію, та секуляризовану, світську філософію.

Завдяки представникам Києво-Могилянської академії українська філософсько-правова думка поповнилася низкою гуманістичних ідей, таких як обґрунтування необхідності освіти для прогресивного розвитку держави, звернення до людини та її місця в державі, суспільстві і праві. Мислителі виступали за забезпечення природних прав правом позитивним. Фактично у

працях кожного полеміста висвітлювалася ідея рівності всіх людей та простежувалися патріотичні переконання.

Людина виступала основним об'єктом філософсько-правових досліджень. Полемісти розглядали різноманітні аспекти правової антропології: звеличували людину та визнавали її честь і гідність недоторканими; критерієм добра і зла, а відтак — правомірної та неправомірної поведінки вважали совість та розум (І. Гізель), виводили суть людини з природи та високо цінували людський розум, силу, чесноти й активність (С. Яворський), обґрунтовували ідею про те, що життєдіяльність людини здійснюється на засадах природних законів (К. Сакович), розглядали мислення як основу людської природи та вважали, що між Божими законами, природним правом та розумом людини не має бути суперечностей (Ф. Прокопович), ідеалом вважали активно думачу особистість, яка завдяки самопізнанню знаходить своє місце в житті (Г. Кониський).

Філософи Києво-Могилянської академії в XVI–XVII ст. поступово переходять від філософської традиції Київської Русі, яка трактувала філософію як мудрість, яка досягається шляхом набуття релігійного досвіду, до філософії як основного засобу інтелектуального осягнення християнської віри, раціонального осмислення людини, природи, особливостей пізнавальних можливостей тощо. Вони більше, ніж представники братського руху, розуміли потребу засвоєння здобутків західноєвропейської науки і втілення цих здобутків у вітчизняну науку, культуру та філософію. На нашу думку, полемісти Києво-Могилянської академії зробили величезний внесок у розвиток національної філософії права.

Мислителі Києво-Могилянської академії дали поштовх розвитку філософських засад православного богослов'я та проблемі богопізнання. У межах дослідження зазначених питань порушувалися філософсько-правові, антропологічні та державотворчі проблеми, а також розкривалися природно-правові тенденції свободи волі, прав людини та її самовладдя.

У контексті антропологічної проблематики філософи відзначали, що коригувати неправомірну поведінку людини можна за допомогою освіти, морального вдосконалення та звернення до совісті людини. Поведінкові акції людини тісно пов'язувалися з її духовним світом. У цьому процесі потрібне звернення до Бога, який переповнює інтелект світлом.

У полемічних творах філософів Києво-Могилянської академії простежується тяжіння до ідей Реформації, Відродження, громадянського гуманізму. Державотворчі та правотворчі процеси оцінювали з двох ракурсів: 1) тяжіння до старої киеворуської традиції; 2) відповідність прогресивним західноєвропейським ідеалам.

Висновки. Можемо підсумувати, що філософсько-правові концепти українських мислителів XVI–XVII ст. зосереджувалися в основному на проблематиці богопізнання та антропології, а для побудови ідеального державного ладу апелювали до людської моралі та духовного права.

1. Розвиток української філософсько-правової думки кінця XVI — XVII ст. відбувався в період Відродження, коли на зміну теоцентризму прийшов

антропоцентризм — у центрі філософських, наукових, культурних та мистецьких ідей ставилася людина як найвища цінність. Отже, антропологічна проблематика стала ключовою ідеєю у філософсько-правових концептах тогочасних мислителів. Висловлюючи ідеї рівності, свободи та справедливості, українські полемісти не лише розвивали антропологічну проблематику, а й підходили до вирішення основних філософсько-правових питань.

2. У творах досліджуваного періоду чітко простежується природно-правове мислення українських філософів. Можна виділити онтологічний та аксіологічний аспекти природно-правового мислення. Онтологічний аспект — це пошуки відповіді на запитання про те, чим є право. Саме в цьому ракурсі доцільно згадати підхід до вирішення питання з позицій зв'язку формальної рівності, свободи та справедливості і втілення їх у праві. Адже основним питанням філософії права є питання, що ж таке право.

3. Ідеї рівності, свободи та справедливості, які розвивали українські мислителі, тісно взаємопов'язані та розглядаються як смислові складники і властивості права. Говорячи про рівність, варто зауважити, що в цьому випадку ідеться про рівність формальну, оскільки в природі існують різноманітні види нерівності (фізична, соціальна, культурна тощо). Позитивно-правові норми мають забезпечити саме формальну рівність, тобто однакові можливості та обсяг прав і свобод для всіх членів суспільства. Отже, для забезпечення формальної рівності необхідні свобода та справедливість. При цьому справедливість передбачає рівність і свободу. На нашу думку, у суспільстві, де діє принцип рівності, дієвим є і право. Якщо принцип рівності не діє, то немає й істинного права. Отож, рівність і право нерозривно пов'язані. Підхід до розуміння зв'язку права та рівності неможливий без введення до змісту права справедливості. Право завжди має бути справедливим, інакше втрачається його суть і призначення. Тож справедливі дії ототожнюються з правомірними діями.

4. Аксіологічний зріз виявляється в оцінці можливостей позитивного права закріпити та забезпечити природно-правові норми. Це питання набувало особливої актуальності в умовах перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Аксіологічний аспект природно-правового мислення покликаний виконувати критичну функцію під час порівняння позитивних та природно-правових норм. В історичному ракурсі для виконання цієї функції особливе значення мало формування національної ідеї.

5. Релігійні утиски населення сприяли становленню української національної ідеї. Розуміння кожної людини як важливої частини суспільства й держави веде до створення позитивних норм, які найбільшою мірою відповідають вимогам природного права. Коли в народі формується національна ідея та установки на збереження національної ідентичності, стає можливим створення таких позитивних норм, які найбільше забезпечували б інтереси конкретного народу, адже для кожної нації характерна наявність свого позитивного права. У кожного народу є своя культура, яка виявляється в інтелектуальних творах, зокрема у праві. Відродження нації є результатом

впливу, дії національної ідеї. У цьому аспекті свою роль відіграє й наука, зокрема філософія права, адже генеза національної ідеї, її зміст та суть є своєрідним вступом, поштовхом становлення української філософії права.

6. Розвиток національної ідеї прямо пов'язаний з розвитком національної освіти. Українські мислителі особливу увагу приділяли необхідності розвитку науки й освіти, адже саме це свідчить про наявність духовної діяльності суспільства. Позитивне право має забезпечувати таку освіту, яка характерна для конкретного народу, нації, а не використовувати здобутки лише іноземних інститутів права. Освіта й наука мають бути спрямовані на захист національної ідентичності і самобутності народу та на укріплення української національної ідеї.

Література:

1. Від витоків до середини XIX століття: короткий довідник з історії філософії / за ред. Т. Д. Пікашової, В. Л. Чуйка. — К. : МАУП, 1997. — 152 с.
2. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика : підруч. / Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. В. Огородник, Ю. О. Федів ; за ред. Г. І. Волинки. — К. : Вища шк., 1999. — 624 с.
3. Гуменюк С. Вплив києворуського книжництва на формування морально-релігійного образу філософії острожан / С. Гуменюк // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філософія. — 2008. — Вип. 4. — С. 24–36.
4. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Іван Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 408 с.
5. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. — К. : Укр. центр дух. к-ри, 2001. — 252 с.
6. Маслов С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII століття / С. І. Маслов // Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР. — 1946. — Т. 2. — С. 3–20.
7. Матковська О. В. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI — перша половина XVII ст. / Оксана Володимирівна Матковська ; вступ. слово І. В. Паславського ; худ. оформл. Л. В. Прийми. — Львів : Каменяр, 1996. — 71 с.
8. Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій ; відп. ред. В. С. Горський ; АН УРСР. Ін-т філософії. — К. : Наук. думка, 1990. — 384 с.
9. Подольська Є. А. Філософія : підруч. [Електронний ресурс] / Єлизавета Ананіївна Подольська. — К. : Фірма «Інкос», Центр навч. л-ри, 2006. — 704 с. — Режим доступу : http://pidruchniki.ws/12380607/filosofiya/filosofiya_-_podolska_yea. — Назва з екрана.
10. Погорілий А. О. Релігійне підґрунтя розвитку філософії на Україні: від князівської доби до Могилянської академії / А. О. Погорілий // Вісн.

- Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Філософія. — 2001. — Вип. 34. — С. 46–50.
11. Старовойт О. Стефан Зизаній / Олександр Старовойт ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України. — Львів, 1996. — 106 с.
 12. Стеценко В. Особливості української філософсько-богословської думки XVII–XVIII ст. / Валерій Стеценко // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософські науки. — 2006. — Вип. 9. — С. 107–116.
 13. Федулова В. В. Напрямки і тенденції формування реформаційних ідей в Україні / В. В. Федулова // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості : матер. XIII Міжнар. наук.-практ. конф., 16 трав. 2003 р. / Нац. акад. наук України, Дон. держ. ін-т штучного інтелекту. — Донецьк : Наука і освіта, 2003. — С. 311–313.
 14. Філософія: відповіді на запитання екзаменаційних білетів [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В. І. Касьян. — 4-те вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2006. — 343 с. — Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_-_kasyan_vi. — Назва з екрана.
 15. Шевченко І. М. Сутність людини у працях професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII сторіччя) / Ірина Миколаївна Шевченко // Філософська думка. — 2000. — № 5. — С. 123–135.

References:

1. Vid vytokiv do seredyny XX stolittia: korotkyj dovidnyk z istorii filosofii / za red. T. D. Pikashovoi, V. L. Chujka. — K. : MAUP, 1997. — 152 s.
2. Vstup do filosofii: istoryko-filosofs'ka propedevtyka : pidruch. / H. I. Volynka, V. I. Husiev, I. V. Ohorodnyk, Yu. O. Fediv ; za red. H. I. Volynky. — K. : Vyscha shk., 1999. — 624 s.
3. Humeniuk S. Vplyv kyievorus'koho knyzhnytstva na formuvannia moral'no-relihijnoho obrazu filosofii ostrozhan / S. Humeniuk // Naukovi zapysky [Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»]. Ser. : Filosofiia. — 2008. — Vyp. 4. — S. 24–36.
4. Kryp'iakevych I. P. Bohdan Khmel'nyts'kyj / Ivan Kryp'iakevych. — L'viv : Svit, 1990. — 408 s.
5. Nychyk V. M. Kyievo-Mohylians'ka akademiia i nimets'ka kul'tura / V. M. Nychyk. — K. : Ukr. tsentr dukh. k-ry, 2001. — 252 s.
6. Maslov S. I. Kul'turno-natsional'ne vidrozhennia na Ukraini v kintsi XVI i pershij polovyni XVII stolittia / S. I. Maslov // Naukovi zapysky Instytutu movy i literatury AN URSSR. — 1946. — T. 2. — S. 3–20.
7. Matkovs'ka O. V. L'vivs'ke bratstvo: kul'tura i tradytsii. Kinets' XVI — persha polovyna XVII st. / Oksana Volodymyrivna Matkovs'ka ; vstup. slovo I. V. Paslavs'koho ; khud. oforml. L. V. Pryjmy. — L'viv : Kameniar, 1996. — 71 s.
8. Nychyk V. M. Humanistychni ta reformatsijni idei na Ukraini (XVI — pochatok XVII st.) / V. M. Nychyk, V. D. Lytvynov, Ya. M. Stratij ; vidp. red. V. S. Hors'kyj ; AN URSSR. In-t filosofii. — K. : Nauk. dumka, 1990. — 384 s.

9. Podol's'ka Ye. A. Filosofiia : pidruch. [Elektronnyj resurs] / Yelyzaveta Ananiivna Podol's'ka. — K. : Firma «Inkos», Tsentр navch. l-ry, 2006. — 704 s. — Rezhym dostupu : http://pidruchniki.ws/12380607/filosofiya/filosofiya_-_podolska_yea. — Nazva z ekrana.
10. Pohorilyj A. O. Relihijne pidgruntia rozvytku filosofii na Ukraini: vid kniazivs'koi doby do Mohylians'koi akademii / A. O. Pohorilyj // Visn. Kyiv. nats. un-tu im. T. Shevchenka. Ser. : Filosofiia. — 2001. — Vyp. 34. — S. 46–50.
11. Starovojt O. Stefan Zyzanij / Oleksandr Starovojt ; In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, NAN Ukrainy. — L'viv, 1996. — 106 s.
12. Stetsenko V. Osoblyvosti ukrains'koi filosof's'ko-bohoslovs'koi dumky XVII–XVIII st. / Valerij Stetsenko // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Ser. : Filosof's'ki nauky. — 2006. — Vyp. 9. — S. 107–116.
13. Fedulova V. V. Napriamky i tendentsii formuvannia reformatsijnykh idej v Ukraini / V. V. Fedulova // Rol' nauky, relihii ta suspil'stva u formuvanni moral'noi osobystosti : mater. XIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 16 trav. 2003 r. / Nats. akad. nauk Ukrainy, Don. derzh. in-t shtuchnoho intelektu. — Donets'k : Nauka i osvita, 2003. — S. 311–313.
14. Filosofiia: vidpovidi na zapytannia ekzamenatsijnykh biletiv [Elektronnyj resurs] : navch. posib. / V. I. Kas'ian. — 4-te vyd., pererobl. i dopov. — K. : Znannia, 2006. — 343 s. — Rezhym dostupu : http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_-_kasyan_vi. — Nazva z ekrana.
15. Shevchenko I. M. Sutnist' liudyny u pratsiakh profesoriv Kyievo-Mohylians'koi akademii (XVII–XVIII storiachchia) / Iryna Mykolaivna Shevchenko // Fiosofs'ka dumka. — 2000. — № 5. — S. 123–135.